

ДРЕБНИТЕ И СРЕДНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА В ОВОЩАРСТВОТО SMALL AND MEDIUM-SIZED FARMS IN HORTICULTURE

Ваня Манолова^{1*}, Иван Пенев²
Vanya Manolova^{1*}, Ivan Penov²

¹Институт по овощарство – Пловдив

²Аграрен университет – Пловдив

¹Fruit Growing Institute – Plovdiv

²Agricultural University – Plovdiv

*E-mail: vanya_sm@abv.bg

Резюме

Вижданията за дребния и средния бизнес, включително и в земеделието, през годините преминават от пълно отричане до решаване на всички проблеми. Напоследък се налага разбирането, че те допринасят за жизнеността на селските райони, оказват съществено влияние върху използването на поземлените ресурси и играят ключова роля в осигуряването на трудова заетост, храна и социална сигурност.

Статията проучва ролята и характеристиките на дребните и средните производители в овощарството и прави опит да се оцени тяхната жизненост. Изследването е извършено чрез анкетно проучване, проведено с 50 производители на плодове от четири планови региона на страната: ЮЦ, ЮИ, СИ и СЦ. След приложен клъстерен анализ се оформиха три клъстера. Първият клъстер включва дребни овощарски стопанства с малък доход от земеделие. Във втория клъстер влизат средни стопанства, специализирани в отглеждането на овощни култури с основен източник на доход от земеделие. В третия клъстер попадат стопанства, неспециализирани в отглеждането на овощни култури. Малките и средните стопанства се нуждаят от специално внимание, за да дават по-голям принос за стабилизиране на местната и националната икономика и сектора овощарство.

Abstract

The role and the importance of the small and medium-sized businesses, including in agriculture, has been debated over many years and the opinions have varied from complete denial to the solution of all problems. During the last several years policy makers realized that small and medium-sized farming contribute to the vitality of rural areas, significantly affect the use of land resources and play a key role in providing employment, food and social security.

This article examines the role and characteristics of small and medium-sized farms in horticulture and attempts to assess their viability. The study was carried out among 50 fruits producers from four planning regions of Bulgaria. Three clusters were determined using cluster analysis. The first cluster includes small fruit growers with little income earned from farming. The second cluster includes medium-sized farms specializing in fruits production and agriculture as a main source of income for the family. The third cluster includes farms not specialized in fruit production. Small and medium-sized farms need special attention in order to make a larger contribution to the stabilization of the local and national economies and the horticultural sector.

Ключови думи: дребни и средни стопанства, класификация, клъстер анализ, ползи.

Key words: small and medium-sized farms, classification, cluster analysis, benefits.

ВЪВЕДЕНИЕ

Отношението към дребния и средния бизнес, включително и в земеделието, е обект не само на дискусии, но и на периодична смяна на политиката, варираща от пълно отричане до решение на всички проблеми в икономиката (Duffy, 2001). След 1944 г. водеща е фразата „Капитализмът се роди и постоянно се ражда от дребното производство“ (Lenin, 1908). Това раз-

биране за дребните производители е в основата на прилаганата в България политика през 50-те и 60-те години, при която се стигна до ликвидиране и на най-дребната частна собственост и бизнес. След този период обаче започват да се създават стимули за развитието на личното стопанство в земеделието. В повечето подотрасли на селското стопанство то изпълняваше спомагателни функции, но при производството на плодове и зелен-

чуци за прясна консумация и свинско месо личното стопанство заемаше значителен дял. През първите 10 години на прехода (90-те години) в общественото мнение доминираше разбирането, че дребното частно стопанство е по-добрият избор, сравнен с кооперациите. През следващите 10 години започна да се оформя мнението, че фрагментацията в собствеността на земята забавя развитието на земеделието и усвояването на финансовите средства от САПАРД и ПРСС и че големите арендни стопанства са носителите на новите технологии. През последните години отново се забелязва промяна в отношението към малките ферми. Започва да се налага разбирането, че те допринасят за жизнеността на селските райони, оказват съществено влияние върху използването на поземлените ресурси и играят ключова роля в осигуряването на трудова заетост, храна и социална сигурност.

Целта на настоящата статия е да се изследват и да се обосноват ролята и значението на дребните и средните стопанства в българското земеделие по примера на различни видове овощарски стопанства и да се направят предложения за повишаване на тяхната жизненост. За постигане на тази цел е:

- Направен преглед на еволюцията в разбирането на дребните и средните земеделски стопанства;
- Предлага се класификация на стопанствата според ролята на дохода и значението на продажбите за семейството на фермера;
- Разработена е методика на изследването и са анкетирани 50 производители на плодове от четири планови региона на България;
- С помощта на клъстер анализ овощарските стопанства са групирани в зависимост от сходни характеристики.

ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ДРЕБНИТЕ И СРЕДНИТЕ СТОПАНСТВА

Икономииите от мащаба често се изтъкват като предимство на големите ферми пред малките и средните. По-големите обаче невинаги са по-ефективни, тъй като след определена точка често се получават и загуби от мащаба. Фермите могат да стават все по-големи, за да привличат повече субсидии (както е в случая при зърнопроизводството и плащанията за единица площ), което не ги прави автоматично по-ефективни от малките. Необходимо е също да се отбележи, че много от така наречените икономии от размера съществуват, тъй като фермерите трябва да пое-

мат и разходи, които са не пряко свързани с производството. Например изискването за касови апарати при земеделските производители води след себе си допълнителни разходи за водене на касова книга, за счетоводство и др. Тези разходи са малък процент при големите производители, но могат да отнемат значителна част от доходите на дребните. Но дори и в случаите, когато са по-ефективни, големите ферми невинаги са добри от гледна точка на устойчивото развитие на регионите и правилното използване на поземлените ресурси. Като цяло разликите между големите и малките ферми не са в доходността, а в начина, по който тя се достига (Cinca et al., 2001).

Ползи от дребните и средните земеделски стопанства може да се търсят в няколко направления. Първо, те произвеждат стоки, при които се използват специфични местни ресурси (микrokлимат, почви и др.) и осигуряват по-хуманни условия за животните. Второ, дребните и средните производители са пазители на традициите в отделните райони и създават условия за развитие на агро- и селски туризъм. Трето, те са важен източник на доходи за населението, буфер срещу бедността, основа за диверсификация на дейностите и производствата в селските райони. Не на последно място дребните и средните производители създават и обществени блага като например запазване на биоразнообразието и създаване на красиви гледки.

Съществуват различни опити да се определи кои са тези производители (EU, 2011). Често използван критерий е размерът на обработваемата земя (табл. 1). Класификацията по този критерий обаче зависи от вида на отглежданата култура и прилаганите технологии. Например зърнопроизводител, който обработва 1000 декара, може да се счита за дребен или среден, докато овощар със същия размер е по-скоро едър производител. Друг критерий е икономическият размер. При този показател като дребни се класифицират ферми от 1 до 4 икономически единици. Този показател е сравнително добър за агрегиране на данни на по-високо ниво, но е трудно приложим на конкретно ниво. Освен това размерът на стандартните разлики, които са основа за изчисляване на икономическия размер, често е обект на критики. Като критерий се използва и вложеният труд. Обикновено се приема, че малките стопанства имат по-малко вложен труд. Но различните видове стопанства имат различни нужди от труд. Например стопанства, отглеждащи плодове и зеленчуци, могат да са с малка площ и

Таблица 1. Разпределение на фермите в зависимост от размера
Table 1. Distribution of the farms in dependence on the size

Размер, ha Size, ha	Брой Number	% от общия брой % of total	Общо земя, ha Total area, ha	% от земята % of the area
0,01 - 0,1	60492	9	2701	0,3
0,1 – 0,3	145595	23	25949	2,9
0,3 – 0,5	125213	19	47680	5,4
0,5 - 1	169215	26	115865	13,2
1 – 2	89594	14	119703	13,6
2 – 5	41420	6	120349	13,7
5-10	9436	2	62291	7,1
10-20	3661	1	48408	5,5
20 - 30	1059	0	24887	2,8
30 - 50	921	0	34133	3,9
50 - 100	779	0	52422	6
Above 100	889	0	225290	25,6
Общо/Total:	648274	100	879678	100

Източник: МЗХ, 2004

Source: MAF, 2004

да влагат повече труд от стопанства с по-голяма площ, но отглеждащи зърнено-житни. Дребните и средните производители в България основно са специализирани в отглеждането на зеленчуци, трайни насаждения, животни, пчели и др. Те контролират около 50% от обработваемата земя и поради това мерките, насочени към по-добро използване на земята, трябва да бъдат разработени специално за малките стопанства. Хората, работещи в малките ферми, живеят в селските райони, поради това развитието на местните икономики следва да бъде пряко свързано с бъдещето на малките стопанства. Проучванията на Aleksiev (2003), Mishev et al. (2009) показват стабилност на типовете стопанства, пазарната им ориентация и дела на продукцията за собствена консумация (табл. 2).

Класифицирането на стопанствата може да се извърши най-опростено в две измерения. От гледна точка на обществото е важно каква продукция стопанството изнася на пазара. От гледна точка на земеделския производител е важно какви приходи осигурява фермата на домакинството.

По първия критерий стопанствата може да се разделят на: (1) пазарни стопанства, при които почти цялата продукция се продава на па-

зара; (2) полупазарни стопанства, при които част от продукцията се реализира на пазара, част се използва за собствена консумация; (3) непазарни стопанства, при които основната част от продукцията се използва за собствена консумация, а останалата част се продава на пазара.

По втория критерий стопанствата може да се разделят на такива, при които: (1) земеделците е единствен източник на доходи - цялото семейство работи земеделие, но в някои случаи работят и роднини или се наемат работници; (2) земеделците е основен източник на доходи - семейството се занимава със земеделие, но, ако излезе изгодно предложение, вземат и друга работа. При криза се занимават основно със земеделие; (3) земеделците е допълнителен източник на доходи – членовете на семейството работят в други отрасли, но се занимават и със земеделие. При криза си осигуряват храната.

Процентите на продажбите и доходите за семействата могат да варират от 0% до 100%, като трудно може да се определят границите между отделните групи. Тези граници са динамични и зависят от общото икономическо развитие на страната.

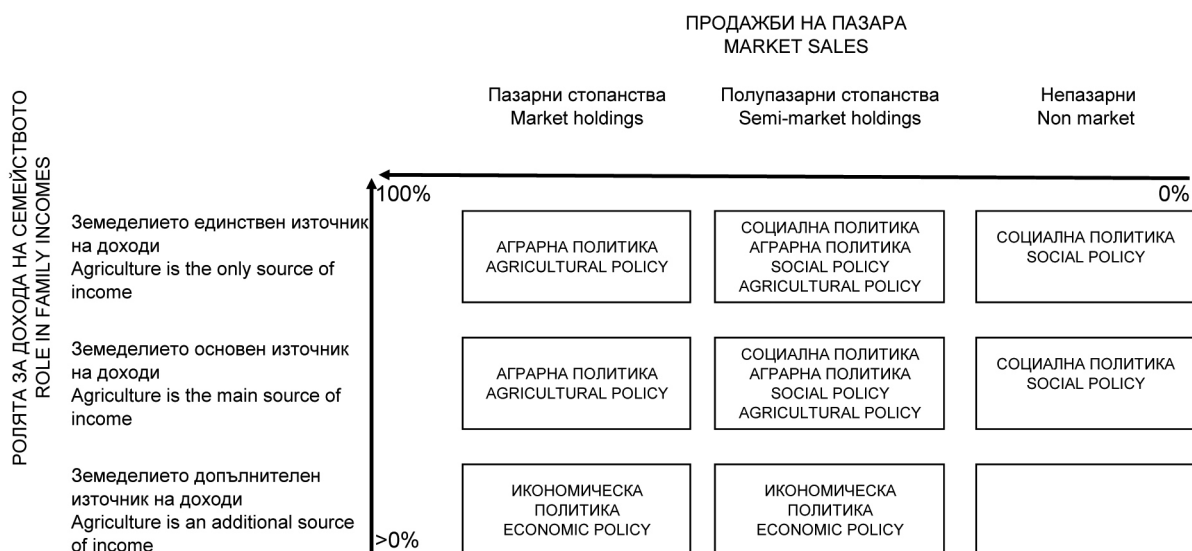
Таблица 2. Пазарна ориентация на земеделските стопанства в България
Table 2. Market orientation of agricultural holdings in Bulgaria

Вид стопанства Type of farms	2005	2007
Пазарно ориентирани стопанства Market oriented farms	3,60%	3,30%
Стопанства, които консумират по-малко от 50% от стойността на селскостопанската им продукция Farms that consume less than 50% of their agricultural production	27,60%	26,90%
Стопанства, които консумират повече от 50% от стойността на селскостопанската им продукция Farms that consume more than 50% of their agricultural production	68,80%	69,80%

Източник: Мишев и др. (2009)
 Source: Mishev et al. (2009)

Връзката между различните видове земеделски стопанства и политиките е дадена на фиг. 1. Когато стопанствата са пазарни и земеделието е единствен източник на доходи, често то се управлява като бизнес, а когато фермата е основен или допълнителен източник на доходи, то е средство за диверсифициране на доходите на семейството. Развитието на този тип стопанства е обект на аграрната политика, която е съставна част на общата икономическа политика на страната.

Когато стопанствата са полупазарни и земеделието е единствен или основен източник на доходи, то трудно може да генерира приходи за издръжка на семейството. Развитието на този тип стопанства би трябвало да е обект на аграрната и социалната политика. При стопанства, при които земеделието е допълнителен източник на доходи, развитието им се влияе основно от общата икономическа политика.

Източник: Пенев, 2012, собствено проучване
 Source: Penov, 2012, Own research

Фиг. 1. Типове земеделски стопанства в зависимост от дохода и пазарната ориентация
Fig. 1. Types of farms, depending on income and market orientation

При непазарните стопанства, когато земеделието е единствен и основен източник на доходи, то трудно може да генерира приходи за издръжка на семейството. Развитието на този тип стопанства би трябвало да е обект на социалната политика.

МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Клъстерният анализ е обобщаващо понятие за група математически методи, които се използват, за да се определи кои наблюдения са подобни. Обектите с близки характеристики се групират в един клъстер. Най-често при анализа се прилага йерархичен клъстер анализ. При този подход обектите се групират в клъстери на различни нива, а на най-високото ниво всички обекти са в един клъстер. Клъстер-анализът преминава през няколко стъпки: първо, определят се атрибутите (характеристиките), по които наблюденията ще се групират; второ, при нужда данните може да се стандартизират. Стандартизацията е желателна, когато характеристиките са с различни мерни единици; трето, избира се метод за изчисляване на сходството между обектите; четвърто, избира се методът на клъстериране; пето, избира се ниво на разделяне на клъстерите; шесто, изчислява се профилът (характеристиките) на клъстерите.

С цел набавяне на информация за позадълбочено изследване на сектора "Плодове" е проведено анкетно проучване. Разработена е анкета, в която въпросите са групирани в няколко раздела. Първият раздел включва въпроси, касаещи характеристиката на земеделските производители. Въпросите във втория раздел са свързани с характеристиката на стопанствата. Третият раздел събира данни, касаещи достъпа на фермерите до специализирани консултантски услуги и информация. В проучването участват 50 производители на плодове от четири планови региона на България: ЮЦ, ЮИ, СИ и СЦ. Анкетиранията са от 11 области и 20 общини на страната. Включилите се в проучването са главно (90%) от двата основни плодпроизводителни района на страната – ЮЦ и ЮИ. Извадката е формирана на случаен принцип, като при определяне на участниците в анкетата е използван подходът на веригата (snowballing, chain sampling).

В настоящото изследване са използвани следните показатели за групиране на земеделските производители: (1) земя собствена; (2) земя наета; (3) общо вложен труд в стопанството; (3) собствен труд; (4) доход от селскостопанската дейност; (5) площ на овощните; (6) относителен

дял на овощните от общата площ на стопанството; (7) стокост на стопанството. Показателите са стандартизирани (Z-score), методът за изчисляване на сходствата, използван в изследването, е квадратична евклидна дистанция, а методът на клъстериране – Ward метод.

За описание на клъстерите са използвани следните показатели: образование от 1 - пониско от основно, до 6 - висше селскостопанско. За описание на машинния парк означенията са: 1 - собствени машини; 2, 3 - собствени и наети; 4 - наети машини. При описание на ползваните институции за специализирани консултантски услуги и информация означенията са съответно: 1 – от научен институт; 2 – от университет; 3 – от служба за съвети. Намеренията за разширяване на производството са: 1 - не; 2 - да; 3 - засега не, но планирам в бъдеще.

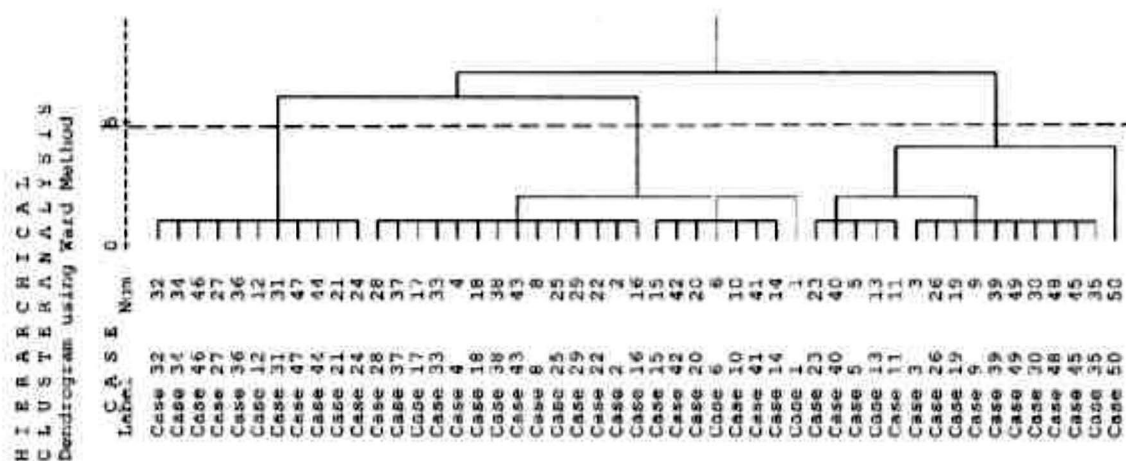
РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Оформиха се три клъстера (фиг. 2). Основните характеристики на клъстерите са дадени в таблици 3-5. Първият клъстер нарекохме *дребни овощарски стопанства с малък доход от земеделие*. Вторият клъстер включва *средни стопанства, специализирани в отглеждането на овощни култури с основен източник на доход от земеделие*. В третия клъстер попадат *стопанства, неспециализирани в отглеждането на овощни култури*. При клъстерирането едно стопанство е отхвърлено поради отсъствие на сходство с останалите случаи от извадката.

Първият клъстер включва 10 стопанства (табл. 3). Средният размер на фермите в клъстера е 16,90 дка. Най-малкото стопанство е с размери 2,5 дка, а най-голямото - 67,00 дка. Стопанствата преобладаващо развиват бизнеса си върху собствена земя. Изключение прави само най-голямото стопанство, което ползва изцяло наета земя.

Тези стопанства са специализирани в отглеждане на овощни култури, като средният размер на овощните насаждения е 16,25 дка, а минималните и максималните размери на насажденията съвпадат с тези на стопанствата. Като дребни стопанства повечето (6 бр. – 60%) не разполагат с нужната техника за работа, а наемат такава. Останалите 40% са оборудвали стопанството с необходимите машини.

Само двама производители са със земеделско образование. Фермерите са в активна трудова възраст и от тази гледна точка имат много добра перспектива да се занимават с овощарство занапред. Средната им възраст е 41 г.,

Източник: собствено проучване
Source: Own research

Фиг. 2. Дендрограма
Fig. 2. Dendrogram

Таблица 3. Първи клъстер: дребни стопанства - земеделието е допълнителен източник на доходи
Table 3. First cluster: Small farms-agriculture additional source of income

Показатели Indexes	Характеристика на стопанствата Characteristics of the farms						Характеристика на производителите Characteristics of the producers				Роля на земеделието за семейството Role of agriculture for the family			
	Земля-всичко Total area	Земля-собс. Own area	Земля-наета Rent area	Овощни культури Fruit crops	Овощни культури Fruit crops	Машинен парк Machine park	Възраст Age	Образо- вание Education	Опит в овощар- ството Experience- horticulture	Разширя- ване Expanding	Труд-ес. Total labour	Труд-сем. Family labour	Прод. за консум. Own consump- tion	Доходи от земедел. Income from agriculture
	dca	dca	dca	dca	%	1-4	years	1-6	years	1-3	number	number	%	%
Mean	16,90	6,78	10,12	16,25	94,70	2,80	41,00	3,80	6,60	1,70	4,40	2,90	7,00	4,40
St. Error	6,17	2,01	6,51	6,20	3,63	0,49	4,54	0,36	1,32	0,21	0,97	0,31	4,96	2,14
St. Deviation	19,50	6,37	20,59	19,61	11,47	1,55	14,36	1,14	4,17	0,67	3,06	0,99	15,67	6,77
Samp. Variance	380,16	40,58	424,01	384,40	131,57	2,40	206,22	1,29	17,38	0,46	9,38	0,99	245,56	45,82
Range	64,50	20,00	67,00	64,50	32,00	3,00	38,00	3,00	13,00	2,00	10,00	2,00	50,00	20,00
Minimum	2,50	0,00	0,00	2,50	68,00	1,00	29,00	3,00	2,00	1,00	2,00	2,00	0,00	0,00
Maximum	67,00	20,00	67,00	67,00	100,00	4,00	67,00	6,00	15,00	3,00	12,00	4,00	50,00	20,00
Count	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	28,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00	10,00
Conf.L.(95,0%)	13,95	4,56	14,73	14,03	8,21	1,11	10,27	0,81	2,98	0,48	2,19	0,71	11,21	4,84

Източник: собствено анкетно проучване
Source: Own survey

като най-младите са на 29 г., а най-възрастният е на 66 г. Всички производители, с изключение на един, ползват специализирани консултантски услуги. Това е важно, защото нямат земеделско образование. Липсва им и професионален опит, свързан с овощарството. Повечето (7 бр.) са начинаещи с до 8 г. опит в овощарството. Само 3 бр. фермери имат от 3 до 15 г. професионален опит.

Нито един производител не е с над 16 г. професионален стаж, което означава, че нямат голям опит в производството на плодове. Преобладават производителите, които искат да разширяват площите с овощни, т.е. те имат планове за развитие на стопанството в бъдеще. Само четирима не желаят да увеличават размера на овощните.

Таблица 4. Втори клъстер: средни стопанства - земеделието е основен източник на доходи
Table 4. Second cluster: Average farms-agriculture a main source of income

Показатели Indexes	Характеристика на стопанствата Characteristics of the farms						Характеристика на производителите Characteristics of the producers				Роля на земеделието за семейството Role of agriculture for the family			
	Земля- всичко Total area	Земля-собс. Own area	Земля- наета Rent area	Овощни култури Fruit crops	Овощни култури Fruit crops	Машинен парк Machine park	Възраст Age	Образо- вание Education	Опит в овощар- ството Experience- horticulture	Разширя- ване Expanding	Труд-вс. Total labour	Труд-сем. Family labour	Прод. за консум. Own consump- tion	Доходи от земедел. Income from agriculture
	dca	dca	dca	dca	%	1-4	years	1-6	years	1-3	number	number	%	%
Mean	86,35	60,30	26,04	74,09	85,91	1,48	46,96	4,09	11,74	1,48	8,43	3,30	0,78	83,39
St. Error	18,29	12,70	9,93	17,42	3,65	0,23	2,57	0,27	2,27	0,11	1,97	0,29	0,48	5,51
St. Deviation	87,73	60,89	47,61	83,55	17,51	1,08	12,35	1,31	10,91	0,51	9,46	1,40	2,30	26,45
Samp. Variance	7697	3708	2267	6980	306,63	1,17	152,41	1,72	119,02	0,26	89,53	1,95	5,27	699,39
Range	372,00	230,00	190,00	372,00	56,00	3,00	43,00	4,00	49,00	1,00	47,00	5,00	10,00	95,00
Minimum	8,00	0,00	0,00	8,00	44,00	1,00	28,00	2,00	1,00	1,00	2,00	1,00	0,00	5,00
Maximum	380,00	230,00	190,00	380,00	100,00	4,00	71,00	6,00	50,00	2,00	49,00	6,00	10,00	100,00
Count	23,00	23,00	23,00	23,00	23,00	34,00	23,00	23,00	23,00	23,00	23,00	23,00	23,00	23,00
Conf.L(95,0%)	37,94	26,33	20,59	36,13	7,57	0,47	5,34	0,57	4,72	0,22	4,09	0,60	0,99	11,44

Източник: собствено анкетно проучване

Source: Own survey

Ролята на земеделието за семейството е допълваща. Доходът от селскостопанската дейност е нисък: до 20% от общия доход на домакинството. Земеделието не е основен, а допълнителен източник на доход за участниците в първия клъстер. За да минимизират разходите, те ползват труда на семейството за работа във фермата и в редки случаи – основно при прибиране на плодовете - наемат допълнително работна сила или привличат приятели и роднини. Същевременно стопанствата са пазарно ориентирани: средно 7% от продукцията се консумира от фермерското семейство. Четирима от фермерите са ползвали финансиране по програма «Млад фермер». Затова не бива да се изключва в бъдеще от допълнителен източник на доход земеделието да се превърне в основен за част от фермерите. Възможен е и противоположният сценарий: някои от производителите да не се задържат и да напуснат бизнеса по различни причини: пенсиониране, ниска конкурентност.

Във втория клъстер попадат 23 стопанства (табл. 4). Варирането в размера на стопанствата е голямо – от 8,00 до 380,00 дка, а средният размер е 86,35 дка. Повечето от стопанствата са създали насажденията си върху собствена земя, но в два от случаите земята е изцяло наета. Вторият клъстер е специализиран в отглеждане на

овощни култури. Средният размер на насажденията е 74,09 дка, а минималните и максималните размери са същите като на стопанството. Над 80% от стопанствата във втория клъстер са оборудвани със собствен машинен парк. Той включва нови машини, закупени по програми за подпомагане, и техника втора употреба и намалява в значителна степен зависимостта на фермите от външни фактори.

Образователното равнище е високо, но само 6 бр. производители имат необходимото професионално образование. Те, също като при първия клъстер, са в активна трудова възраст – средно 47 г., с вариране от 28 до 71 г. Консултантски услуги ползват 78% от стопанствата. Включените във втория клъстер имат по-дълъг професионален опит в овощарството в сравнение с първия клъстер – средно 12 г., като варирането е много голямо – от 1 до 50 г. С до 8 г. професионален опит в овощарството, които определяме като начинаещи, са 9 бр. фермери. Повечето фермери не възнамеряват да увеличават площите на овощните. Вероятно оценяват, че тези мащаби на производството са достатъчни за настоящия им потенциал.

Преобладаващо в 19 от стопанствата от 70 до 100% от дохода е от селскостопанска дейност. Само в 4 от случаите е деклариран доход

Таблица 5. Трети клъстер: неспециализирани овощарски стопанства
Table 5. Third cluster: Non-specialised fruit growing farms

Показатели Indexes	Характеристика на стопанствата Characteristics of the farms						Характеристика на производителите Characteristics of the producers				Роля на земеделието за семейството Role of agriculture for the family			
	Земя- всичко Total area	Земя-собс. Own area	Земя- наета Rent area	Овощни култури Fruit crops	Овощни култури Fruit crops	Машинен парк Machine park	Възраст Age	Образо- вание Education	Опит в овощар- ството Experience- horticulture	Разширя- ване Expanding	Труд-вс. Total labour	Труд-сем. Family labour	Прод. за консум. Own consump- tion	Доходи от земе- д. Income from agriculture
	dca	dca	dca	dca	%	1-4	years	1-6	years	1-3	number	number	%	%
Mean	385,48	35,92	349,56	19,25	16,44	1,76	44,25	5,00	12,00	1,80	6,88	3,13	5,41	69,06
St. Error	215,04	14,73	214,20	6,12	3,46	0,26	3,17	0,32	2,20	0,17	0,80	0,55	3,13	9,71
St. Deviation	860,16	58,92	856,79	24,47	13,84	1,09	12,66	1,26	8,79	0,68	3,18	2,22	12,54	38,83
Samp. Variance	739870	3471	734092	599,00	191,60	1,19	160,33	1,60	77,33	0,46	10,12	4,92	157,24	1570
Range	3393	236,00	3350	79,00	51,00	3,00	36,00	3,00	29,00	2,00	11,00	9,00	50,00	100,00
Minimum	10	0,00	0,00	1,00	0,00	1,00	32,00	3,00	1,00	1,00	2,00	1,00	0,00	0,00
Maximum	3403	236,00	3350	80,00	51,00	4,00	68,00	6,00	30,00	3,00	13,00	10,00	50,00	100,00
Count	16	16,00	16,00	16,00	16,00	30,00	16,00	16,00	16,00	15,00	16,00	16,00	16,00	16,00
Conf.L(95,0%)	458,35	31,39	456,55	13,04	7,38	0,56	6,75	0,67	4,69	0,37	1,69	1,18	6,68	20,69

Източник: собствено анкетно проучване
 Source: Own survey

от земеделие до 50% от общия доход на домакинството. Повече от половината от производителите, формиращи клъстера (13 стопанства), получават доход единствено от земеделие. Следователно ролята на земеделието за семейството е основна. Трудът на семейството е важен за стопанството: средно 3 бр. работят във фермата и варирането е от най-малко 1 бр. до най-много 6 бр. Стопанствата осигуряват временна работа и наемат работници, което е от значение за регионите. В по-големите ферми работят от 2 до 16 бр. постоянни работници. Продукцията, която остава за консумация в семейството, е с нисък дял - средно 0,78%. Стопанствата от втория клъстер са гръбнакът на отрасъла "Овощарство". Предишно изследване обаче установява, че специализацията в овощарство води до реализиране на по-малко проекти (Penov and Manolova, 2013). Затова усилията следва да се насочат към улесняване на достъпа на тези два типа стопанства до подпомагането.

Третият клъстер включва 16 стопанства (табл. 5). В него се наблюдава най-голямо вариране в размера на стопанствата – от 10, 00 до 3403,00 дка и среден размер 385,48 дка. Половината от тези стопанства работят върху собствена земя, а останалите наемат земя, като три от стопанствата ползват на 100% наета земя. Това

са стопанства, които не са специализирани в отглеждането на овощни култури: средно размерът на овощните насаждения е 19,25 дка, с вариране от 1 до 80 дка. Собствени машини имат 56% от фермите. Други 31% имат собствени машини, но и наемат допълнително техника. Само двама производители наемат всички необходими за работата машини и те са дребни фермери с до 10 дка площ на стопанството.

Извадката е приблизително еднородна по отношение на образователно ниво и възраст. Равнището на образование също е добро - половината производители са с висше селскостопанско образование. Фермерите са в активна трудова възраст – средно 44 г., като най-младият е на 32 г., а най-възрастният – на 68 г. Професионалният им опит в плодпроизводството е подобен на този от втория клъстер – средно 12 г., като най-малкият е 1 г., а най-големият – 30 г. С голям професионален опит са 7 бр. от производителите. Липса на желание за разширяване на площта на овощните са декларирани 5 бр. от анкетираните. Два пъти повече са производителите (11 бр.), които искат да увеличават площите.

Ролята на земеделието за стопанствата от третия клъстер е следната: за 7 стопанства то е единствен източник на доход, за други 6 стопанства е основен: осигурява от 50 до 100% от

дохода. Само в 3 от стопанствата земеделието е допълнителен източник на доход и носи между 0% и 10% от дохода. Във фермата са заети средно 7 бр. работници. Трудът на семейството е важен за фермата: средно 3 бр. работят в нея с вариране от минимум 1 до максимум 10 бр. Третият клъстер ползва по-малко временни работници, което може да се обясни с факта, че те не са специализирани в отглеждането на овощни. Продукцията, която остава за консумация в семейството, е средно 5,41%, като варирането е значително – от 0 до 50%.

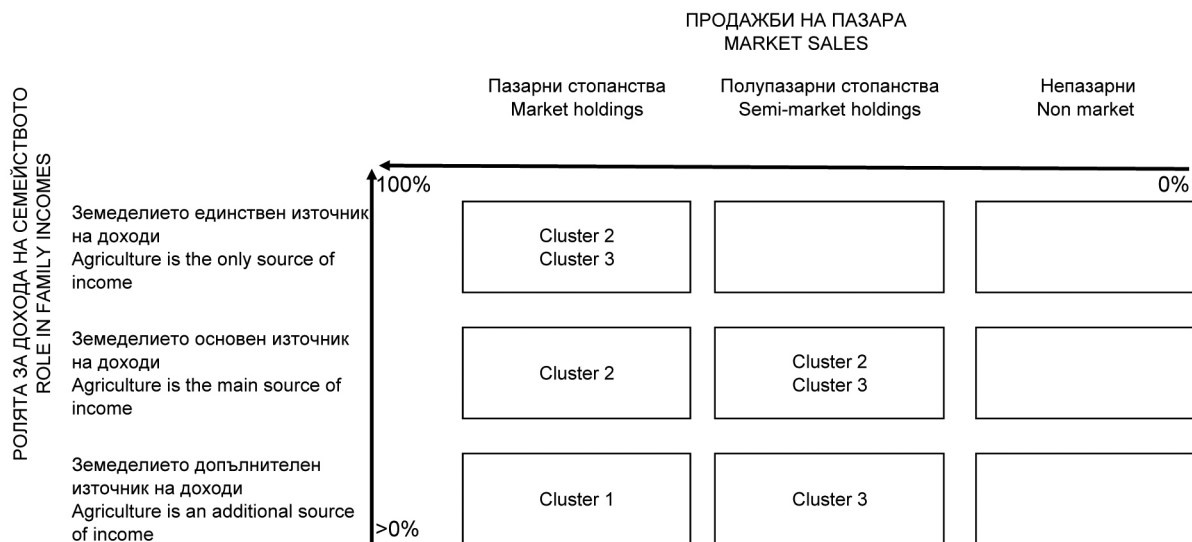
Резултатите показват голямото значение на дребните и средните стопанства в сектора "Плодове". Същевременно овощарите са изправени пред редица предизвикателства, които чакат решение (Manolova et al., 2013).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Статията има за цел да изследва и да обоснове ролята и значението на дребните и средните стопанства в българското земеделие по примера на различни видове овощарски стопанства и да направи предложения за повишаване на тяхната жизненост. Изследването е направено въз основа на анкетно проучване, проведено с 50

бр. производители на плодове от четири планови региона на страната: ЮЦ, ЮИ, СИ и СЦ. Производителите бяха групирани в 3 клъстера със сходни характеристики на фермите. Първият клъстер включва *дребни овощарски стопанства с малък доход от земеделие*. Във втория клъстер влизат *средни стопанства, специализирани в отглеждането на овощни култури, с основен източник на доход от земеделие*. В третия клъстер попадат *стопанства, неспециализирани в отглеждането на овощни култури*.

Проучването потвърждава значението на малките стопанства като източник на постоянна заетост за фермерското семейство, а също и като осигуряващи, от една страна, временна заетост в периоди на върхово трудово напрежение и, от друга, прехраната на фермерското семейство и най-близките до него домакинства. Подобна е ролята и на средните стопанства, като те освен горните ползи осигуряват и постоянна заетост в селските райони, където има недостиг на работни места, в нашия случай до 16 бр. работници на стопанство. Доходите на малките и средните ферми могат да бъдат единствени, основни или допълващи и във всички случаи са важни за домакинството (фиг. 3).

Източник: собствено проучване
Source: Own research

Фиг. 3. Позициониране на овощарските стопанства
Fig. 3. Position of fruit growing farms

Проучването илюстрира важността на дребните и средните стопанства за развитието на регионите, за по-голяма сигурност и стабилност на местната икономика. Тези стопанства са от голямо значение и за развитието на сектора овощарство. Те са гръбнакът на плодотроизводството и би трябвало да са обект на специално внимание, за да останат в сектора и да дават своя принос към местната и националната икономика. За да се постигне това, са необходими действия, насочени към улесняването на достъпа до подпомагане на стопанствата с овощарска насоченост. Това ще има многостранен ефект. От една страна, ще стимулира развитието на селските райони и местните общности, от друга, ще доведе до по-голяма социална сигурност и ще даде тласък в стабилизирането и бъдещото развитие на плодотроизводството.

REFERENCES

- Aleksiev, A.*, 2003. "Environmental impact of the CAP on semi-subsistence farming in Bulgaria" in "EU: CAP and Enlargement – an Opportunity for Nature and Environment?", 270-275, BfN "Ecologic", Berlin, Germany.
- Cinca, C. Serrano, C. Mar Molinero and J.L. Gallizo Larraz*, 2001. Discussion papers in accounting and finance country and size effects in financial ratios: a European perspective. ISSN 1356-3548, 36.
- Duffy, M.*, 2002. Underserved and Small Farms. Farm Bill: Options and Consequences, ed. J. L. Outlaw and E. G. Smith, Pub. # 2001 - 01, Farm Foundation, Oak Brook, IL, September 2001.
- EU: A short economic analysis of agriculture. Small farms - what is it? Analysis № 2 - July 2011 European Commission. Agriculture and Rural Development. http://www.nsm.bg/sites/default/files/malkoto_stopanstvo.pdf
- Lenin, V.I.*, 1908. Marksizm and revizionizm. "Reminiscences of Marx," in St. Petersburg, 1908.
- Manolova, V., I. Penov, K. Kolev, A. Zhivondov, M. Gospodinova, Z. Rankova, S. Gandev, S. Popov, M. Nikolova*, 2013. Challenges and expectations of fruit growers - results of a research project - in print.
- Mishev, P., N. Ivanova, N. Shterev, Ch. Harizanova*, 2009. State and perspective of development of semi-subsistence farms in Bulgaria, Scientific Works of UNWE, Volume 2, 2009, 4-61.
- Penov, I. V. Manolova*, 2013. Access of agricultural producers from the fruit growing sector to investment assistance – in print.
- Penov, I.*, 2012. Importance of medium and small farms. Agra-2012, Round Table: Development of small farmers - opportunities and perspectives. Organized by the "land-source of income" and the Regional Administration - Plovdiv, Project: "Roma Income Generation and Integration" funded by America for Bulgaria Foundation.

Статията е приета на 11.10.2013 г.
Рецензент - проф д-р Алекси Алексиев
E-mail: a.alexiev@au-plovdiv.bg